

पत्र

जा.क्र.फलो 3/सॅशेयो/मा.सु./१३-१४/१११८/१३
फलोत्पादन विभाग, शिवाजीनगर,
कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे- ५,
दिनांक - २६/०४/२०१३

प्रति,

विभागीय कृषि सहसंचालक

ठाणे/नाशिक/पुणे/कोल्हापूर/

औरंगाबाद/लातूर/अमरावती/नागपूर

विषय - सन २०१३-१४ मध्ये प्रकल्पाधारीत सॅद्रिय शेती योजना राबविणेबाबत
मार्गदर्शक सूचना.....

सन २०११-१२ पासून कृति आराखडयांतर्गत सॅद्रिय शेती योजना प्रकल्पाधारीत स्वयंसेवी संस्थांचे सहभागातून राबविणेत येत आहे. सन २०११-१२ व २०१२-१३ मध्ये या उपक्रमासाठी सर्व सहभागी यंत्रणांचे उत्कृष्ट सहकार्य आणि सहभाग लाभलेला असून त्याचा योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी उपयोग झालेला आहे.

सन २०१३-१४ मध्ये सुध्दा ही योजना प्रकल्पाधारीत स्वयंसेवी संस्थांचे माध्येमातून राबविणेचे प्रस्तावित असून त्याबाबतच्या सविस्तर मार्गदर्शक सूचना व जिल्हानिहाय भौतिक व आर्थिक लक्षांक कार्यक्रम सोबत सहपत्रित करणेत येत आहेत. मार्गदर्शक सूचनांनुसार योजनेची अंमलबजावणी करून सॅद्रिय शेतीबाबत राज्याचे अग्रगण्य स्थान अबाधित राखणेस किंबहून गतीमान करणेस सहकार्य करावे.

सोबत- वरीलप्रमाणे

संचालक (फलोत्पादन)

कृषि आयुक्तालय, म.रा.पुणे-५

- प्रत-** १) मा. अप्पर मुख्य सचिव (कृषि), कृषि व पदुम विभाग, मंत्रालय मुंबई-३२ यांना
माहितीसाठी सविनय सादर.
- २) व्यवस्थापकीय संचालक महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ मर्यादित, अकोला यांना माहिती
तथा आवश्यक त्या कार्यवाहीसाठी.
- ३) जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी, ----- यांना माहिती तथा आवश्यक त्या
कार्यवाहीसाठी.

संद्रिय शेती योजना
मार्गदर्शक सूचना,
सन २०१३-१४

फलोत्पादन विभाग

कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे 411 005

सॅद्रिय शेती योजना

मार्गदर्शक सूचना - सन २०१३-१४

प्रस्तावना -

कृति आराखडा सुरु होण्यापूर्वी केंद्र पुरस्कृत - खताचा समतोल व एकात्मिक वापराबाबतची योजना कार्यरत होती. कृति आराखड्यास सुरुवात झाल्यानंतर राज्याच्या गरजेनुसार काही नवीन घटकांचा समावेश करून या योजनेची पुनर्रचना करण्यात आली. सदरची पुनर्रचना ही मुख्यतः सॅद्रिय शेती पध्दतीस प्रोत्साहन देण्याचे उद्देशाने करण्यात आली. सॅद्रिय शेती पध्दतीमध्ये निसर्ग संवर्धन होणे, पिकोत्पादनाचा खर्च कमी करणे, रासायनिक खते, किटकनाशके, तणनाशके व संप्रेरके यासारख्या घातक रसायनांना पर्यायी अशा सॅद्रिय व जैविक निविष्ठांचा वापर करणे या अनुषंगाने प्रामुख्याने खालील पिक उत्पादन तंत्रे अवलंबण्यात येतात.

1. स्थानिक हवामान, जमीन प्रकार व सिंचनाच्या उपलब्धतेनुसार शेतक-याचे पसंतीने पिकांची निवड, यामध्ये बाजारपेठांचे दृष्टिने ग्राहक पसंती असणा-या किंवा गरजेनुसार प्रक्रियेस योग्य असणा-या वाणांना प्राधान्य, संकरित व जनुकीय बदल (बी.टी.) जातींच्या ऐवजी स्थानिक व अधिक उत्पन्न देणा-या निवड जातींनाच प्राधान्य.
2. हंगामात योग्य वेळीच पिकांची लागवड करणे. मृद व जल संधारणासाठी उतारास आडवी लागवड करावी, लागवडीपूर्वी बियाण्यास जीवामृत/बीजामृताची बीज प्रक्रिया करावी. अधिक उत्पन्नासाठी तसेच जमिनीची सुपिकता वाढविणेसाठी योग्य असे मिश्र पिके/आंतर पिके घेणे, मिश्र पिकात सापळा पिकांचा (चवळी, मका, कोथिंबीर इ.) वापर.
3. जमिनीचा पोत व सुपिकता वाढविणे व टिकविणे यासाठी सॅद्रिय खते (गांडूळ खत, बायोडायनामिक कंपोस्ट इ.) उत्पादित करून वापर, जमिनीतील जैविक पदार्थ वाढविणे व जैवचक्र गतिमान करणे यासाठी बायोडायनामिक खत, जैविक खते इ. वापरणे, सॅद्रिय पदार्थांचे शेतातच निर्मिती व उत्पादनासाठी हिरवळीची खते वापरणे.
4. किड/रोग व्यवस्थापन, पिक व त्यावरील किडीनुसार सॅद्रिय किटकनाशके, वनस्पतीजन्य अर्क, जैविक किटकनाशके तथा बुरशीनाशके, सापळे(फेरोमन, प्रकाश, पिक इ.) मित्र किडी इ. तंत्रांचा वापर, यासाठी तसेच पक्षी व साप यांचाही किड नियंत्रणात उपयोग होण्याचे दृष्टिने पोषक व्यवस्थापन करणे.
5. पिकाच्या योग्य वाढीसाठी व अधिक उत्पन्नासाठी उपलब्ध पाण्याचे कार्यक्षम व्यवस्थापन करणे तसेच तणांचाही बंदोबस्त करणे.
6. उत्पादित सॅद्रिय मालास खात्रीशीर बाजारपेठ उपलब्ध होणे व अधिक दर मिळणे यासाठी शेत व पिकांचे योग्य अशा प्रमाणिकरण यंत्रणेकडून प्रमाणिकरण करून घेणे, प्रमाणिकरण यंत्रणा व ग्राहक पसंती तथा स्थानिक व निर्यात बाजारपेठांच्या गरजेचा विचार करून योग्य अशा पीक उत्पादन तंत्रांचा अवलंब करणे, उत्पादित मालाचा दर्जा राखणे तसेच विहित नमुन्यातील माहिती अद्यावत ठेवणे.

वरील तंत्रे विचारात घेवून राज्यातील शेतक-यांना सर्वदूर सॅद्रिय शेती अवलंबता यावी यासाठी राज्य व केंद्र शासनाचे अर्थसहाय्याने प्रोत्साहनात्मक योजना लागू केली आहे. त्यानुसार या योजनेचे खालील दोन मुख्य भाग करण्यात आले आहेत.....

अ) गांडूळ खत उत्पादन व वापर

ब) सॅद्रिय शेतीस प्रोत्साहन देण्यासाठी अर्थसहाय्य.

सॅद्रिय मालाचे उत्पादन, प्रमाणिकरण व विपणन सुलभ व्हावे म्हणून ही योजना क्षेत्रिय स्तरावर प्रकल्पाधारित पध्दतीने राबविणेत यावी. प्रकल्प तयार करताना 10 किमी. त्रिज्येच्या परिसरातील २० सॅद्रिय शेती उत्पादकांचा गट तयार करावा. अशा १० गटांचा एक प्रकल्प तयार करावा. प्रत्येक गटाचे किमान क्षेत्र १० हेक्टर तर प्रकल्पाचे क्षेत्र १०० हेक्टर असावे. चालू वर्षी सदरची योजना राबवितांना खालील सुचनांचे पालन करावे.

लाभार्थी निवड -

- 1 लाभार्थी निवडताना लहान व सिमांतिक शेतकऱ्यांना प्राधान्य देण्यात यावे, तसेच अनुसूचित जातीसाठी १५ टक्के व अनुसूचित जमातीसाठी ७.५ टक्के आरक्षण ठेवावे. एकूण खर्चाच्या ३० टक्के रक्कम ही महिला शेतकऱ्यांसाठी खर्च करण्यात यावी.
- 2 कार्यक्रम राबविताना राबविलेल्या बाबी/घटकांसाठी अन्य योजनांमधून (विदर्भ पॅकेज, राष्ट्रीय जैविक खेती केंद्र, गाजियाबाद, नाबार्ड योजना इ.) लाभ घेतला नाही याची दक्षता घ्यावी.
3. लाभार्थी निवडताना सॅद्रिय शेती प्रकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या शेतकऱ्यांची निवड करून त्यांना लाभ देण्यात यावा.
4. योजनांतर्गत बाब/घटकनिहाय लाभार्थीची यादी व दिलेल्या लाभाची माहिती सजानिहाय कृषिसहाय्यक/कृषिसेवक यांनी ठेवणे बंधनकारक आहे, तसेच सदरची यादी जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी व तालुका कृषि अधिकारी यांचे कार्यालयात लावण्यात यावी .

अंमलबजावणी -

सॅद्रिय मालाचे उत्पादन, प्रमाणिकरण व विपणन सुलभ व्हावे म्हणून सन २०१३-१४ मध्ये ही योजना क्षेत्रिय स्तरावर प्रकल्पाधारित पध्दतीने राबविण्यात येणार आहे. सॅद्रिय शेती तंत्रज्ञानानुसार सॅद्रिय उत्पादनासाठी लागणाऱ्या निविष्ठा प्राधान्याने शेतकऱ्यांनी व्यक्तिशः / गटाने तयार करणे अपेक्षित आहे. या दृष्टिने जास्तीत जास्त प्रयत्न करण्यात यावेत.

प्रत्येकी १०० हेक्टर क्षेत्राचा एक सॅद्रिय शेती प्रकल्प घेण्यात यावा. २० शेतकऱ्यांचा एक गट याप्रमाणे प्रति प्रकल्पात १० शेतकरी गट समाविष्ट करण्यात यावेत. शेतकरी गट निवडतांना सदरचे गट नजीकच्या ८ ते १० गावांमध्ये सलग पध्दतीने असावेत. प्रत्येक प्रकल्पामध्ये २०० शेतकऱ्यांच्या समुहामार्फत सॅद्रिय शेती प्रकल्प राबविण्यात येईल. शेतकरी गटामध्ये १० कि.मी. त्रिजेच्या परिसरातील शेतकऱ्यांचा समावेश असावा. या प्रकल्पामध्ये गांडूळ खत उत्पादन व वापर, बायोडायनामिक कंपोस्ट डेपो, सीपीपी कल्चर, निंबोळी पावडर/अर्क अथवा वनस्पतीजन्य सॅद्रिय पदार्थ तयार करणेसाठी निमपल्वरायझर/ग्राईडरचा पुरवठा, बांधावर/ कुंपनावर सलग गिरीपुष्पाची/शेवरीची लागवड, हिरवळीचे खत बियाणे पुरवठा, शेतीशाळा, इ. घटक राबविणेत यावेत. तर विभाग व जिल्हा स्तरावर प्रवर्तकांचे प्रशिक्षण, अभ्यासदौरे इ. घटक राबविण्यात यावेत. सॅद्रिय शेती पध्दतीस प्रोत्साहन देतांना वरील बाबी विचारात घेवून खालील तपशिलानुसार प्रकल्पांतर्गत सॅद्रिय शेतीचे घटक राबविण्यात यावेत. कृषि विभागांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध केंद्र पुरस्कृत आणि राज्य योजनेंतर्गत सॅद्रिय शेतीशी निगडित घटकांचा वापर प्रकल्प अंमलबजावणी करतांना करण्यात यावा. त्याचप्रमाणे आत्मा अंतर्गत असणाऱ्या तरतूदीतून सॅद्रिय शेतीची नाविन्यपूर्ण / स्थानिक निविष्ठा उत्पादनाचे घटक राबविण्यात यावेत. सॅद्रिय शेतीचे प्रकल्प राबवितांना हे प्रकल्प प्रामुख्याने कडधान्य, भरड धान्य, कापूस, फळे आणि भाजीपाला या पिकांचे प्रकल्प स्थानिक परिस्थितीनुसार घेणेत यावेत. आत्मा योजनेंतर्गत उपलब्ध असलेल्या तरतूदीतून सॅद्रिय शेती प्रमाणिकरण, ब्रॅण्डिंग, मार्केटिंग इ. घटक ज्यांचा या योजनेत

सामावेश नाहीत असे घटक राबविणेत यावेत. त्याचप्रमाणे कृषि व संलग्न विभागांमार्फत कार्यन्वीत असलेल्या इतर योजनांतील सेंद्रिय शेती विषयक घटकांचा लाभ प्रकल्पामध्ये सामाविष्ट शेतकऱ्यांना प्राधान्याने देणेत यावा.

अ) गांजूळ खत उत्पादन व वापर ----

गांजूळ खत व बायोडायनामिक कंपोस्ट हे घटक राबवितांना खालील बाबी विचारात घेवून गावे व लाभार्थीची निवड करावी आणि तेथे अधिकाधिक शेतकऱ्यांना लाभ द्यावा.

- 1 सदरच्या घटकांचा लाभ सेंद्रिय शेती प्रकल्पामध्ये समाविष्ट असलेल्या शेतकऱ्यांना देण्यात यावा.
- 2 ज्या गावात अधिकाधिक क्षेत्र व शेतकरी सेंद्रिय शेती व प्रमाणिकरणाखाली आलेले आहेत तसेच नव्याने येत आहेत अशा गावातील शेतकऱ्यांचा प्रकल्पामध्ये समावेश करण्यात यावा.
- 3 आदर्श गाव योजना, माती आरोग्य पत्रिका कार्यक्रमांतर्गत निवडलेली गावे प्राधान्यक्रमाने निवडावीत.

उपरोक्त प्रमाणे प्रथमतः निवडक गावात स्वयंसेवी संस्था / सेंद्रिय शेतीमध्ये स्वयंस्फूर्तीने कार्य करणाऱ्या संस्थामार्फत कार्यक्रम राबवावा, अशा गावातील अधिकाधिक शेतकऱ्यांना लाभ दिल्यानंतर इतर गावे निवडावीत. वरील प्रमाणे गावे निवडीची प्रक्रिया कृषि पर्यवेक्षक/मंडळ कृषि अधिकारी यांचे सल्याने तालुका कृषि अधिकारी यांनी करावी.

अशा प्रकारे निवडलेल्या गावातील योजनेचा लाभ घेवू इच्छिणाऱ्या शेतकऱ्यांची त्यांचे अर्जासह माहिती प्रकल्प राबविणाऱ्या संस्थेने संबंधित तालुका कृषि अधिकारी यांचेकडे संबंधित कृषि पर्यवेक्षक , मंडळ कृषि अधिकारी यांचेमार्फत सादर करावी. ज्या ठिकाणी संस्थेमार्फत प्रकल्प राबविला जाणार नाही अशा ठिकाणी शेतकऱ्यांचे अर्ज संबंधित तालुका कृषि अधिकारी यांचेकडे संबंधित कृषि पर्यवेक्षक , मंडळ कृषि अधिकारी यांचेमार्फत सादर करावा. तालुका कृषि अधिकारी यांनी अर्जाची छानणी / तपासणी करून गांजूळ खत उत्पादन तयार करणेकरीता मान्यता द्यावी. तदनंतर मार्गदर्शक सूचनांनुसार घटक राबविल्यावर कृषि पर्यवेक्षक यांनी १०० टक्के क्षेत्र तपासणी करून अनुदान वाटप करावे. द्यावयाचे अनुदान हे केंद्र व राज्य लेखाशिर्षातून अनुक्रमे ७५:२५ टक्के आहे.

1)गांजूळ खत उत्पादन युनिट उभारणी-

अ-1.1 उद्दिष्ट-

गांजूळ खत युनिटसाठी लागणारे सर्व कच्चे साहित्य शेतकऱ्यांकडे सहज उपलब्ध होत असते. हे साहित्य/सामुग्री वापरून युनिट उभारणी करून गांजूळ खत उत्पादन करणे अपेक्षित असून त्यामध्ये उत्तरोत्तर वाढ करून चांगल्या प्रतीचे गांजूळ खत निर्माण करणे आवश्यक आहे.

1.2 तांत्रिक तपशिल-

- 1.2.1 गांजूळ खत उत्पादन युनिट उभारणीसाठी १० फूट लांब, १० फूट रुंद व ६.५ फूट उंच या आकाराची शेड उभारणी करावी.
- 1.2.2 शेडचा पृष्ठभाग विटांचा वापर करून टनक करावा व शेडच्या सभोवताली चर तयार करून त्यात पाणी भरून ठेवावे जेणेकरून मुंग्या/मुंगळे आत जाणार नाहीत.
- 1.2.3 मोकाट जनावरे/ भटकी कुत्री, मांजरे यांचेपासून संरक्षण होण्याचे दृष्टिने शेडच्या कडेने योग्य व्यवस्था करावी.

- 1.2.4 शेड अंतर्गत 1 फूट अंतरावर किंवा समाईक भिंतीचा वापर करून आणि भिंतीस तळाकडील भागात दोन्हीही वाफ्यांमध्ये गांडूळांची हालचाल होणेसाठी छिद्र ठेवावीत , ८ ते 9 फूट लांब, २.५ ते ३ फूट रुंद व २.५ ते ३ फूट उंचीचे आकारात गांडूळखत वाफे तयार करावेत आणि त्यामध्ये उत्पादनासाठीचे कच्चे साहित्य जसे अर्धवट कुजलेला पालापाचोळा (तण/गवत/टाकावू कचरा/झाडाची पाने/कोवळ्या फांद्या/भाजीपाल्याचे अवशेष/मळणीनंतरचा भुसा,कोंडा इ.), ताजे शेण, तयार शेणखत ,जनावरांचे मुलमुत्र व गांडूळ बीज यांचे मिश्रण कुजण्यासाठी टाकावे.
- 1.2.5 गांडूळाच्या संरक्षणासाठी बेडवर जुनाट पोत्याचे किंवा इतर स्थानिक सामुग्रीचे आच्छादन द्यावे. आच्छादनावर नियमित पाणी शिंपडावे. साधारणतः ४५ दिवसात खत तयार होते.
- 1.2.6 शेवटच्या ४-५ दिवसात आच्छादन काढून पाणी शिंपडणे बंद करावे, जसजसे खत कोरडे होईल तसतसे गांडूळ आत खाली शिरतील. तसेच नजिकच्या वाफ्यामध्ये मधल्या भिंतीतील छिद्रावाटे प्रवेश करतील.
- 1.2.7 कोरडे खत चाळून वापरावे.

1.3 लाभार्थी निवड व पात्रता-

लाभार्थी निवडताना सेंद्रिय शेती प्रकल्पातील शेतकऱ्यांची निवड करावी. लाभार्थ्यांची निवड प्रकल्प राबविणाऱ्या स्वयंसेवी / सेंद्रिय शेतीमध्ये स्वयंस्फूर्तीने कार्य करणाऱ्या संस्थेने कृषि पर्यवेक्षकाचे मदतीने करावी. युनिट घेवू इच्छिणाऱ्या लाभार्थ्यांकडे किमान दोन जनावरे असणे गरजेचे व स्वतःची शेती असणे अनिवार्य आहे. तसेच लाभार्थी निवडताना निवडलेल्या प्रकल्पातील प्रमाणिकरणामध्ये भाग घेतलेले वा घेऊ इच्छिणारे शेतकरी प्राधान्यक्रमाने घ्यावेत, तदनंतर प्रकल्पातील इतर शेतकरी निवडून त्यांना लाभ द्यावा.

1.4 मंजूरी-

तालुका कृषि अधिकारी यांचेकडे शेतकऱ्यांनी अर्ज केल्यानंतर त्यांनी सदर युनिटला मंजूरी प्रदान करावी.

1.5 लागणाऱ्या निविष्ठा व उपलब्धता-

गांडूळ कल्चर लाभार्थ्यांनी शासकीय प्रक्षेत्रे किंवा कृषि विद्यापीठे येथून उपलब्ध करून घ्यावे, तथापि त्या ठिकाणी उपलब्ध न झाल्यास लाभार्थ्यांनी तालुका कृषि अधिकारी यांनी प्रमाणित केलेल्या किंवा पूर्वी लाभ दिलेल्या शेतकऱ्यांकडून अपवादात्मक परिस्थितीत उपलब्ध करून घ्यावे. तसेच गांडूळ कल्चरची किंमत प्रति किलो रक्कम रुपये ४००/- पेक्षा जास्त असणार नाही याची दक्षता घ्यावी.

1.6 खर्च मर्यादा व अनुदान दर-

साधारणतः गांडूळ खत उत्पादन युनिट उभारणीसाठी रू.१०,०००/- इतका खर्च अपेक्षित आहे. युनिटची उभारणी करून त्यामध्ये उत्पादन प्रक्रिया सुरु करताच लाभार्थ्यांस खर्चाच्या २५ टक्के दराने जास्तीत जास्त रू. २५००/- याप्रमाणे अनुदान देय आहे. एका लाभार्थीस एकाच वेळी व एकाच युनिटसाठी अनुदान देय राहिल. कृषि पर्यवेक्षकाने १०० टक्के मोका तपासणी करून अनुदानाची शिफारस केल्यानंतर त्याप्रमाणे लाभार्थ्यांस धनादेशाद्वारे अनुदान अदा करावयाचे आहे.

1.7 अंमलबजावणीची जबाबदारी-

सदरच्या कार्यक्रमाचे नियोजन व सनियंत्रण तालुका कृषि अधिकारी यांनी करावयाचे आहे.

1.8 अभिलेख ठेवणे-

तालुका कृषि अधिकारी यांनी वर्षनिहाय/गावनिहाय/लाभार्थीनिहाय नोंदवही त्यांचेस्तरावर जतन करून ठेवावी व सदरचे अभिलेख केव्हाही लागल्यास त्याप्रमाणे उपलब्ध करून द्यावेत. त्याचप्रमाणे प्रकल्प राबविणाऱ्या संस्थेने देखील याबाबतचे अभिलेख ठेवावेत.

सन २०१३-१४ मध्ये या घटकांतर्गत राज्यात ५४४४ युनिट उभारावयाचे असून प्रति युनिट रु. २५००/- प्रमाणे एकूण रु. १३६.१० लाखाची तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

2) बायोडायनामिक कंपोस्ट तयार करणे-

2.1 उद्दिष्टे-

सीपीपी कल्चर स्वतः तयार करता यावे यासाठी प्रयत्नशिल राहणे गरजेचे आहे. तसेच प्रचलित उकिरडा पध्दतीमध्ये बदल करून बीडी कंपोस्ट तयार करता येवू शकते. त्यानुसार बायोडायनामिक डेपोची निर्मिती करणे प्रत्येक लाभार्थ्याने स्वतःस अनिवार्य करणे

ब-2.2 तांत्रिक तपशिल -

बायोडायनामिक खत उत्पादन हे सुधारित तंत्रज्ञान असून या तंत्रज्ञानाचे सहाय्याने मोठ्या प्रमाणावर कंपोस्ट खत लवकर मिळते. कृषि विभागातील अधिकारी/कर्मचा-यांना या तंत्रज्ञानाविषयी प्रशिक्षण दिलेले आहे तसेच शेतक-यांनाही याबाबत माहिती दिलेली आहे. त्याचप्रमाणे स्वयंसेवी संस्थेकडे देखील प्रशिक्षित कार्यकर्ते उपलब्ध आहेत. बायोडायनामिक कंपोस्ट खत बनविणेसाठी खालीलप्रमाणे साहित्य लागते.

- 1) शेतातील काडी कचरा, बनगी, प-हाटया, तु-हाटया, वाळलेली बोंडे, वाळलेले गवत, शेतातील तण, कडूनिंब, रुचकिण, निरगुडी, मोगली एरंड इ.ची पाने, गाजर गवत, बेशरम, गिरिपुष्प इ.
- 2) सी.पी.पी. कल्चर
- 3) ताजे शेण (८ ते १० दिवसांचे) व जनावरांचे मुत्र
- 4) १५०० ते २००० लिटर पाणी.

2.2.1 वरील साहित्य जमा करून मोकळ्या सपाट जागेची निवड करावी.

2.2.2 एक टन कंपोस्ट खत तयार करण्यासाठी १५ फूट लांब, ५ फूट रूंद व ३ ते ४.५ फूट उंच ढीग (डेपो) बनवावा. ढिगाची दिशा पूर्व - पश्चिम असावयास हवी.

2.2.3 डेपो तयार करताना १५ x ५ फूट जागा साफ करून त्यावर हलकेच पाणी शिंपडावे.

2.2.4 जमा केलेल्या वाळलेल्या व सुकलेल्या काडी कचऱ्यावर पाणी टाकून चांगले भिजवावे.

2.2.5 पहिल्या काडी कचऱ्याच्या १ फूटाचे थरावर पाणी टाकावे. दुसऱ्या २ ते ३ इंच जाडीचे थरावर शेणकाला व जनावरांचे मुत्र शिंपडावे.

2.2.6 १ किलो सी.पी.पी. कल्चर १०० लिटर पाण्यात टाकून थोडा वेळ (जवळ जवळ ४०-४५ मिनीटे उलट सुलट) चांगले हलवावे व हे मिश्रण प्रत्येक थरावर सारख्या प्रमाणात टाकावे.

2.2.7 १ फूटापर्यंत सेंद्रिय पदार्थ व ओले शेण याचा थर लावावा. प्रत्येक थरावर सी.पी.पी. कल्चरचे द्रावण शिंपडणे आवश्यक आहे.

2.2.8 अशा प्रकारे ३ ते ४.५ फूट उंच डेपो तयार करावा तो शेण मातीने लिंपून घ्यावा.

2.2.9 साधारणतः ३५ ते ४० दिवसानंतर डेपोस पलटी द्यावी, अशा प्रकारे ७० ते ७५ दिवसात उत्तम खत तयार होते.

2.3 लाभार्थी निवड व पात्रता-

लाभार्थी निवडताना सेंद्रिय शेती प्रकल्पातील शेतकऱ्यांची निवड करावी. लाभार्थ्यांची निवड कृषि पर्यवेक्षकाने करावी. ज्या ठिकाणी संस्थेमार्फत प्रकल्प राबविण्यांत येणार आहेत त्या ठिकाणी लाभार्थी निवड संस्थेमार्फत कृषि पर्यवेक्षकाचे मदतीने करावी. युनिट घेवू इच्छिणाऱ्या लाभार्थ्यांकडे शक्यतो जनावरे असावीत व स्वतःची शेती असणे अनिवार्य आहे.

2.4 मंजूरी-

तालुका कृषि अधिकारी यांचेकडे शेतकऱ्यांनी अर्ज केल्यानंतर त्यांनी सदर युनिटला मंजूरी प्रदान करावी.

2.5 लागणाऱ्या निविष्ठा व उपलब्धता-

सीपीपी कल्चर शासकीय प्रक्षेत्रावरून उपलब्ध करून घ्यावे, तथापि शासकीय प्रक्षेत्रावर उपलब्ध न झाल्यास सीपीपी कल्चर तयार करणेसाठी बायोडायनामिक असोसिएशन ऑफ इंडिया यांनी मान्यता दिलेल्या (नोंदणीकृत) आणि राष्ट्रीय सेंद्रिय उत्पादन प्रकल्प (एनपीओपी) यांचे प्रमाणकानुसार (स्टॅन्डर्ड) अपेडाने मान्यता दिलेल्या प्रमाणिकरण संस्थेद्वारा प्रमाणित केलेली उत्पादने उपलब्ध करून घ्यावीत.

2.6 खर्च मर्यादा व अनुदान दर-

दोन किलो सी.पी.पी. कल्चरसाठी रु.२५०/- आणि मजुरी करिता रु.२५०/-असा साधारणतः रु. ५००/- खर्च येतो त्यावर ५० टक्के अनुदान रु. २५०/- अनुज्ञेय आहे. कृषि सहाय्यकाने 100 टक्के मोक्या तपासणी व कृषि पर्यवेक्षकाने अनुदानाची शिफारस केल्यानंतर त्याप्रमाणे लाभार्थ्यांस धनादेशाद्वारे अनुदान अदा करावयाचे आहे.

2.7 अंमलबजावणीची जबाबदारी-

सदरच्या कार्यक्रमाचे नियोजन व सनियंत्रण तालुका कृषि अधिकारी यांनी करावयाचे आहे.

2.8 अभिलेख ठेवणे-

तालुका कृषि अधिकारी यांनी वर्षनिहाय/गावनिहाय/लाभार्थीनिहाय नोंदवही त्यांचेस्तरावर जतन करून ठेवावी व सदरचे अभिलेख केव्हाही लागल्यास त्याप्रमाणे उपलब्ध करून द्यावेत. ज्या ठिकाणी संस्थेमार्फत प्रकल्प राबविण्यात येणार आहेत त्या ठिकाणी संस्थेने त्यांचे स्तरावर सुध्दा अभिलेख ठेवणेत यावेत.

सन २०१३-१४ मध्ये या घटकांतर्गत राज्यात ४२५०० युनिट उभारावयाचे असून प्रति युनिट रु. २५०/- प्रमाणे एकूण रु. १०६.२५ लाखाची तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

3) सीपीपी कल्चर युनिट-

बायोडायनामिक कंपोस्ट तयार करण्यासाठी सीपीपी कल्चर लागते. तसेच सीपीपी हे उत्तम जमीन सुधारक आहे, त्यामुळे बियाणेची उगवण लवकर होते, जमिनीचा पोत सुधारतो, पिकात किड व रोग प्रतिबंधक शक्ती निर्माण करते व सूक्ष्म अन्नद्रव्यांची कमतरता भरून काढते.

सीपीपी तयार करण्यासाठी लागणारे साहित्य-

- 1 ६० किलो गावराण दुभत्या गाईचे शेण
- 2 २०० ग्रॅम अंड्याचे पांढरे कवच
- 3 ५०० ग्रॅम बेसाल्ट खडकाचा चुरा किंवा बोअरवेलची माती
- 4 २०० ग्रॅम गुळाचे पाणी
- 5 बायोडायनामिक प्रिपरेशन ५०२ ते ५०६ मिश्रणाचे दोन संच आणि बायोडायनामिक प्रिपरेशन ५०७ चे २० मिली द्रावण. सीपीपी कल्चर तयार करणेसाठी बायोडायनामिक असोसिएशन ऑफ इंडिया यांनी मान्यता दिलेल्या (नोंदणीकृत) आणि राष्ट्रीय सेंद्रिय उत्पादन प्रकल्प (एनपीओपी) यांचे प्रमाणकानुसार (स्टॅन्डर्ड) अपेडाने मान्यता दिलेल्या प्रमाणिकरण संस्थेद्वारा प्रमाणित केलेली उत्पादने उपलब्ध करून घ्यावीत.

सीपीपी तयार करण्याची पध्दत .

- 1 जमिनीत ३ x २ x १ फूट आकारमानाचे विटांचे कुंड तयार करून जमिनीचे वर अर्धा फूट व जमिनीच्या आत अर्धा फूट उंचीचे बांधकाम करावे व सर्व बाजूने शेणमातीने लिंपून घ्यावे.
- 2 ६० किलो गावरान दुभत्या गाईचे शेण आणि २०० ग्रॅम गुळाचे पाणी यांचे मिश्रण १० ते १५ मिनीटे एकजीव करून घ्यावे.
- 3 शेणामध्ये २०० ग्रॅम अंड्याच्या कवचाची पूड आणि ५०० ग्रॅम बेसाल्ट दगडाची पूड किंवा टयुबवेलची माती मिसळून घ्यावी.
- 4 सर्व मिश्रण खड्ड्यात टाकून शेणाच्या थरावर दोन ओळीत छिद्र करून बायोडायनामिक प्रिपरेशन ५०२-५०६ चे दोन संच टाकावे, द्रावण ५०७,२० मिली, अर्धालिटर पाण्यात १५ मिनिटे चांगले घोळून ते शेणावर शिंपडावे.
- 5 खड्ड्याला ओल्या कलतानाने झाकून ठेवावे.
- 6 खड्ड्यामधील मिश्रणाला प्रत्येक आठ दिवसानंतर पलटी द्यावी. ४०-६० दिवसांत सीपीपी तयार होते. एका सीपीपी कल्चर युनिटमधुन ३० किलो उत्पादन मिळते.
- 7 तयार केलेले सीपीपी मातीच्या मडक्यात अंधाराचे जागी साठवावे.

सीपीपी वापरण्याची पध्दती-

- 1 बीजप्रक्रिया- ५०० ग्रॅम सीपीपी एक एकर क्षेत्राचे बियाणेसाठी वापरावे.
- 2 फवारणी- उभ्या पिकावर ३ किलो सीपीपी २०० लिटर पाण्यात मिसळून फवारावे.
- 3 फळझाडासाठी लेप- १ किलो सीपीपी १०० झाडासाठी वापरावे
- 4 जमिनीत खत- २.५ किलो सीपीपी प्रति एकर क्षेत्रासाठी वापरावे
- 5 द्रवरूप खत किटकनाशक - १ किलो सीपीपी ५० लिटर पाण्यात मिसळून द्रवखत/ किडनाशक तयार करावे.
- 6 कंपोस्ट खत तयार करणेसाठी- १ किलो सीपीपी प्रति कंपोस्ट डेपोसाठी वापरावे.

सीपीपी कल्चर युनिट उभारणीसाठी रु.२५०/-प्रति युनिट अनुदान देय राहिल. सन २०१३-१४ मध्ये या घटकांतर्गत राज्यात ३०० युनिट उभारावयाचे असून प्रति युनिट रु. २५०/-प्रमाणे एकूण रु. ०.७५ लाखाची तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

4) निंबोळी पावडर/अर्क तयार करणे -

निंबोळीच्या प्रक्रियायुक्त पदार्थास सेंद्रिय शेतीमध्ये अनन्य साधारण महत्व आहे. याचा उपयोग प्रामुख्याने सेंद्रिय खत आणि पिक संरक्षके म्हणून केला जातो. निंबोळी/वनस्पतींच्या पेडमधील खतांचे व किटकांना दूर ठेवणारे गुणधर्म सर्व परिचित आहेत. सेंद्रिय शेती पध्दतीमध्ये पेंडीचा वापर केल्यास यातून अन्नद्रव्याचा पुरवठा तसेच किटकांना अटकाव करणेस मदत होते. वनस्पतीजन्य पदार्थ /निंबोळी गावातच उपलब्ध होत असल्याने या तंत्राचा वापर करून सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन देण्यास मदत होण्या बरोबरच मोठ्या प्रमाणात स्वयंरोजगार निर्मिती होऊ शकते. शास्त्रीय पध्दतीने व मोठ्या प्रमाणावर निंबोळी पावडर तयार करणेकरीता पल्वरायझर/ग्राईडरची आवश्यकता आहे. निम पल्वरायझर/ग्राईडर, इलेक्ट्रीक/ डिझेल मोटार,चाळण्या, शेड,कच्चांमाल, पॅकिंग मटेरियल इ. यंत्रसामुग्रीच्या किमतीवर किंमतीच्या ५० टक्के दराने जास्तीत जास्त रु.१५,००० अनुदान अनुज्ञेय आहे. याकरीता इच्छूक लाभार्थ्यांने उपयुक्तता तपशिलासह सविस्तर प्रकल्प अहवाल तालुका कृषि अधिकारी यांचे शिफारशीसह सादर करावा. प्रत्येक जिल्हयामध्ये एक ते दोन युनिट असावे. प्रकल्पासाठी स्वतः बँकेकडून/ जिल्हा उद्योग केंद्राकडून किंवा अन्य मार्गाने कर्ज उपलब्ध करून घेणार असल्यास लाभार्थ्यांने तसा भांडवल उपलब्धता तपशिल प्रकल्प अहवालात नमूद करावा. सदरचा प्रकल्प अहवालाची छाननी उपविभागीय कृषि अधिकारी यांनी करून जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांचेकडे मान्यतेसाठी पाठवावा. उपविभागीय कृषि अधिकारी यांचेकडून प्राप्त झालेल्या पात्र प्रस्तावानुसार छाननी करून प्राप्त पात्र प्रस्तावांना जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांनी मान्यता द्यावी. अनुदान पात्रतेबाबत संबधितांना कळवावे. तदनंतर प्रकल्प उभारून कार्यान्वित झाल्यावर लाभार्थ्यांच्या नावे धनादेशाव्दारे अनुदान अदायगी व्हावी. लाभार्थी निवडताना प्रकल्पामध्ये समाविष्ट असणाऱ्या लाभार्थींची निवड करावी.

जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांनी प्रस्तावांना मान्यता देऊन युनिट कार्यान्वित झाल्यानंतर अनुदान देण्याची कार्यवाही करावी. अशा प्रकारे ४६ युनिटसाठी रु.६.९० लाख अनुदान उपलब्ध करून देण्यांत येणार आहे.

ब) सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन देण्यासाठी अर्थसहाय्य-

सेंद्रिय शेती योजनेच्या या भागात सेंद्रिय शेती गट स्थापन करणे, सेंद्रिय शेती शाळा, प्रवर्तकांचे प्रशिक्षण, जमिनीचे आरोग्य सुधारण्यासाठी हिरवळीचे खताचा बियाणे पुरवठा, बांधावर/ कुंपनावर/सलग गिरीपुष्पाची/शेवरीची लागवड, राज्य स्तरावरील प्रदर्शन/महोत्सव/चर्चासत्र/कार्यशाळा/प्रशिक्षण/आकस्मिक खर्च हे घटक राबविण्यात येणार आहेत.

1) सेंद्रिय शेती गट स्थापन करणे-

या घटकांतर्गत प्रत्येकी २० शेतकऱ्यांचा साधारणतः १० हेक्टरचा एक गट तयार करावयाचा आहे. या गटामध्ये १० कि.मी त्रिज्येच्या क्षेत्रातील शेतकऱ्यांचा समावेश राहिल. गटाचे नेतृत्व करणेसाठी गटातील सेंद्रिय शेतीबाबत अग्रगण्य आणि उस्फुर्तपणे काम करणाऱ्या शेतकऱ्यांची गटप्रवर्तक म्हणून निवड करावी. त्यामध्ये खालीलप्रमाणे कार्यक्रम राबवावयाचा आहे.

समूह संघटनासाठी अर्थसहाय्य-

या घटकाचा मूळ उद्देश हा सेंद्रिय शेती खालील क्षेत्राचा विस्तार करणे, तसेच सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन देवून त्यातून दर्शनीय फायदा राज्यात आणणे हा होय. या घटकांतर्गत सेंद्रिय शेती पद्धतीने उत्पादन घेण्यास शेतकऱ्यांना प्रवृत्त करून 20 शेतकऱ्यांचा गट स्थापन करणे, अशा प्रकारे स्थापन झालेल्या गटांस तांत्रिक मार्गदर्शन, प्रशिक्षण आणि समूह संघटनासाठी रु. ५,०००/- प्रति गट प्रमाणे एका प्रकल्पास रु. ५०,०००/- इतके अर्थसहाय्य देण्यात येईल. समूह संघटनाचे काम शासकिय यंत्रणा, अशासकिय संस्था, स्वयंसेवी आणि मित्र मार्गदर्शक संस्था, कृषि विज्ञान केंद्र इत्यादीमार्फत करावी. गटांकडून उत्पादित झालेल्या मालास योग्य ते ब्रँडिंग करून वेगवेगळ्या प्रदर्शनात/कृषि खात्याचे प्रदर्शनात/महोत्सवात हा माल ठेवण्यासाठी अशा गटास प्रोत्साहन देणे. तसेच अशा मालास बाजारपेठ उपलब्धतेची माहिती करून देणे गरजेचे आहे.

उपरोक्त प्रमाणे राज्यात ८५ प्रकल्प स्थापन करावयाचे असून प्रति प्रकल्प रु. ५०,०००/- प्रमाणे एकूण रु. ४२.५० लाख खर्च करावयाचे आहेत. सदरच्या कार्यक्रमाचे नियोजन व नियंत्रण तालुका कृषि अधिकारी यांनी करावयाचे आहे. समूह संघटन हे प्रामुख्याने स्वयंसेवी संस्था, अशासकिय संस्था, कृषि विज्ञान केंद्र यांची बलस्थाने असून त्यांचेमार्फत समूह संघटन करणेचे प्रस्तावित आहे.

संस्थांचे निकष-

- निवड करावयाच्या संस्था सेंद्रिय शेतीच्या कार्यक्रमांमध्ये किमान पाच वर्षांपासून कार्यरत असाव्यात आणि त्या सेवाभावी वृत्तीने कार्य करीत असाव्यात. (स्वयंसेवी संस्था, अशासकिय संस्था, मित्रमार्गदर्शक संस्था, कृषि विज्ञान केंद्र, स्वयंसहाय्यता गट इत्यादी)
- निवड करावयाच्या संस्था या धर्मादाय आयुक्त किंवा तत्सम प्राधिकरणाकडे नोंदणीकृत असाव्यात. स्वयंसेवी संस्था/खाजगी संस्थेस मान्यता देताना सदर संस्थेस राष्ट्रीय जैविक खेती केंद्र (एनसीओएफ), गाजियाबाद अथवा प्रादेशिक जैविक खेती केंद्र (आरसीओएफ), नागपूर यांची मान्यता असल्यास प्राधान्य देण्यात यावे. तसेच सदर संस्थेस सेंद्रिय शेती प्रचार /प्रसार, सेंद्रिय शेती तंत्रज्ञान तसेच इतर अनुषंगिक कामांचा अनुभव असावा.
- निवड केलेल्या संस्थेकडे सेंद्रिय शेती तंत्रज्ञानाबाबत माहिती असणारे आवश्यक ते तांत्रिक मनुष्यबळ असावे.
- सदर संस्थेमध्ये सेंद्रिय शेतीमध्ये काम करणारा कमीत कमी एक कृषि पदवीधर/ पदविकाधारक असावा. त्याचप्रमाणे त्याला प्रमाणिकरणाची माहिती असावी.

2) शेतकऱ्यांच्या शेतीशाळा (FFS) -

सेंद्रिय शेतीशाळा आयोजित करणेसाठी खालीलप्रमाणे पिकांची निवड करणेत येत आहे.

अ.क्र.	प्रकार	पिके
१	तृणधान्ये	ज्वारी, गहू, भात
२	कडधान्ये	तूर, हरभरा
३	नगदी पिके	कापूस, ऊस

४	भाजीपाला पिके	टोमॅटो, वांगी, भेंडी
५	फळपिके	आंबा, केळी, द्राक्षे, डाळींब, संत्रा, चिकू, पेरु, सीताफळ, पपई, काजू इ.
६	मसाला पिके	कांदा, हळद, आले, मिरची

समाविष्ट पिके

कार्यपध्दती -

सॅद्रिय शेतीशाळा ही उपरोक्त यादीमधील ज्या पिकाचा प्रकल्प राबवावयाचा आहे त्या पिकासाठी घेण्यात यावी. यामध्ये ३० शेतक-यांच्या गटाचा समावेश राहिल. गटातील प्रत्येक शेतकऱ्याने तेच पिक घेणे अनिवार्य राहिल. (एका गटासाठी एक पिक) यादी व्यतिरिक्त इतर पिकाची निवड करावयाची असल्यास विकृससं यांनी स्थानिक परिस्थितीनुसार त्यास मान्यता द्यावी. प्रत्येक शेतकरी गटामध्ये निवड करण्यात आलेल्या शेतकरी गटप्रवर्तकाच्या शेतावरच सॅद्रिय शेती शाळा आयोजित केल्या जातील हे कटाक्षाने पाहावे. तसेच टीओएफ अंतर्गत प्रशिक्षण झालेल्या प्रवर्तकामार्फतच या शेतीशाळा घेण्यात येतील याची दक्षता घ्यावी. सॅद्रिय शेतीशाळेचे एकूण १५ प्रशिक्षण वर्ग घेणे अपेक्षित आहे. या प्रशिक्षण वर्गाचा कालावधी पिकानुसार व स्थानिक परिस्थितीनुसार प्रवर्तकाने संबंधित कृषि सहाय्यक आणि मंडळ कृषि अधिकारी यांचे सल्ल्याने ठरवावा. सॅद्रिय शेती शाळेचे आयोजन सॅद्रिय शेतीमध्ये उल्लेखनिय कार्य केलेल्या संस्थेच्या सहभागातून तसेच प्रवर्तकांचे प्रशिक्षण घेतलेल्या आणि सॅद्रिय शेतीत स्वयंस्फूर्तीने उल्लेखनिय कार्य केलेल्या स्वयंसेवी संस्थेचा कार्यकर्ता / कृषि सहाय्यक/कृषि पर्यवेक्षक यांचेमार्फत करावयाचे आहे. जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांनी स्थानिक परिस्थितीनुसार आणि सॅद्रिय शेती प्रकल्प घेतलेल्या अनुभवी संस्था आणि कृषि विभागाची यंत्रणा यांना वाटप करावे. शेतीशाळेअंतर्गत क्षेत्र दिन कार्यक्रमासाठी सॅद्रिय शेतीमालाची विक्री करणारे घाऊक तसेच किरकोळ विक्रेते आणि ग्राहकांना निमंत्रित करण्यात यावे. तसेच सॅद्रिय शेतीशाळेसाठी निमंत्रित करावयाच्या तज्ञ प्रशिक्षकांमध्ये सेवाभावी प्रवृत्तीने चांगले कार्य करणाऱ्या संस्थांकडील तज्ञांचा त्याचप्रमाणे सॅद्रिय शेतीमध्ये उत्स्फूर्तपणे आणि दिशादर्शक कार्य करणाऱ्या शेतकरी/ सेवाभावी तज्ञांचा समावेश करावा.

सॅद्रिय शेतीशाळेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना जमीन सुपिकता वाढून आरोग्य सुधारण्यासाठी आवश्यक बाबीची अंमलबजावणी करणे जसे- गांडूळ खत उत्पादन, बायोडायनामिक कंपोस्ट, हिरवळीचे खत इ. याबाबतचे योग्य ते प्रशिक्षण देऊन त्यांचे निवड क्षेत्रात त्याचा वापर करणे अपेक्षित आहे. यासोबतच मित्र/शत्रू किडींची ओळख, जैविक पध्दतीने किड नियंत्रण याबाबतचे प्रशिक्षणही सॅद्रिय शेतीशाळेत मिळणे गरजेचे आहे. सॅद्रिय शेतीशाळेमध्ये शिकविण्याच्या अभ्यासक्रमाबाबत विकृससं यांनी त्यांचे स्तरावर समिती स्थापन करून/ निवडलेल्या संस्थेमार्फत संपर्क राखून त्याप्रमाणे अभ्यासक्रम निश्चित करावा व त्याप्रमाणे अभ्यासक्रमाची पुस्तिका विकृससं स्तरावरून प्रवर्तकांना देण्यात यावी. प्रवर्तकांनी आत्मसात केलेला अभ्यासक्रमच सॅद्रिय शेतीशाळेत शिकविण्यात यावा. एका सॅद्रिय शेतीशाळेकरीता खालीलप्रमाणे खर्च अपेक्षित आहे.

शेतकरी शेतीशाळा अंतर्गत प्रस्तावीत सुधारीत खर्चाच्या बाबी

अ.क्र .	खर्चाची बाब	रक्कम (रु.)
१	प्रशिक्षण खर्च (तज्ञ व प्रशिक्षणार्थींसाठी चहा/नाश्ता इ.)- ३० शेतक-यांचा गट (१५ वर्ग, ३० प्रशिक्षणार्थी)	
	शेतकरी प्रशिक्षण रु. १० x ३० x १५ वर्ग	४५००
	तज्ञांचे मानधन रु. ५०० x ३	१५००
	कृषि सहाय्यकाचे मानधन रु. १५० x १५	२२५०
	सेवाभावी संस्थांचे मानधन रु. १५० x १५	२२५०
२	निविष्ठा तरतूद (जसे-जिवामृत/ दशपर्णी अर्क तयार करणेसाठी सिमेंट टाक्या तयार करणे, आयपीएम किट्स, सीपीपी तयार करणेकरिता बायोडायनामिक प्रिपेरेशन इत्यादी)	४५००
३	क्षेत्र दिन व संकीर्ण खर्च	३०००
४	क्षेत्रदिन आयोजनासाठी संस्थेचे मानधन	२०००
	एकूण	२०,०००

प्रकल्प राबविण्याकरिता शेतकरी शेतीशाळा घटकानुसार रु.३०००/- मानधन संस्थांना देण्यात यावे.

वेळेवर आर्थिक तरतूद उपलब्ध न झाल्यास त्याचा शेतीशाळेच्या प्रशिक्षणावर विपरीत परिणाम होतो आणि त्याची प्रत खालावते तेव्हा प्रशिक्षण खर्च या घटकावरील रक्कम संबंधित कृषि सहाय्यकास आगावू देऊन त्याचा वापर झालेनंतर त्यांचेकडून सादर रकमेचा हिशोब तालुका कृषि अधिकारी यांना सादर करावा. हंगाम संपताच शेतीशाळेसाठी दिलेल्या सर्व रकमेचा हिशोब विहितमार्ग तालुका कृषि अधिकारी यांचेकडे सादर करावा. सेंद्रिय शेतीशाळेत असलेल्या गटाने त्यांचे उत्पादनाचे शक्यतो प्रमाणिकरण करून घ्यावे. प्रमाणिकरणासाठी राज्यात कार्यान्वित असणाऱ्या इतर योजनांमधील या घटकासाठीचा निधी त्या योजनेच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार वापरण्यात यावा. जेणेकरून उत्पादनाचे प्रमाणिकरण झाल्यास ग्राहकांचा सेंद्रिय उत्पादनाबाबतचा विश्वास दृढ होण्यास मदत होईल. स्थापन झालेल्या गटाने पी.जी.एस.पध्दतीने सुध्दा उत्पादने प्रमाणिकरण करता येतील.

सन २०१३-१४ मध्ये या घटकांतर्गत राज्यात ८०० सेंद्रिय शेतीशाळा आयोजित करावयाच्या असून प्रति शाळा रु. २०,०००/- प्रमाणे एकूण रु. १६०.०० लाखाची तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. मंडळ कृषि अधिकारी/ तालुका कृषि अधिकारी/उपविभागीय कृषि अधिकारी यांनी शेतीशाळेस महिन्यातून किमान एक भेट द्यावी व तशी नोंद त्यांच्या दैनंदिनीत करावी. दैनंदिनी मंजूर करताना याबाबतची खात्री करावी.

2) प्रवर्तकांचे प्रशिक्षण (TOF) -

उद्दिष्ट-

- सेंद्रिय शेती शाळा आयोजनासाठी तज्ञ प्रवर्तक तयार करणे.
- सेंद्रिय शेती व प्रमाणिकरणाचे तंत्रज्ञान सर्वदूर एकसारखेच राहिल याची काळजी घेणे.
- प्रवर्तकाचे माध्यमातून प्रमाणिकरणाचे क्षेत्र निश्चित करणे.

प्रत्येक विभागीय कृषि सहसंचालक स्तरावर इच्छूक, सेंद्रिय शेतीमध्ये कार्यरत असणाऱ्या स्वयंसेवी/ सेंद्रिय शेतीमध्ये उत्फूर्तपणे कार्य करणाऱ्या मातृमार्गदर्शक संस्थेमार्फत प्रवर्तकाचे प्रशिक्षण या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करावयाची आहे. प्रत्येक तालुक्यामध्ये सेंद्रिय शेती प्रकल्पामध्ये समाविष्ट गटातील प्रवर्तक/ कृषि सेवक /कृषि सहाय्यक तसेच सेंद्रिय शाळा घेणेस उत्सुक असलेल्या संस्थेकडील प्रवर्तक म्हणून नामनिर्देशित केलेला कार्यकर्ता यांची टिओएफ प्रशिक्षणासाठी निवड करावी. एका टिओएफकरीता ४० प्रवर्तक/कृषि सहाय्यक/ कृषि पर्यवेक्षक यांची निवड करावयाची आहे. मात्र टीओएफमध्ये प्रशिक्षण झालेल्या प्रवर्तकाने सेंद्रिय शेतीशाळेची अंमलबजावणी करावयाची आहे. जिल्हानिहाय दिलेल्या उद्दिष्टानुसार जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांनी प्रकल्पामध्ये समाविष्ट कार्यक्षेत्रातील अधिकाऱ्यांची/ प्रवर्तकांची टीओएफकरीता निवड करून ती यादी विभागीय कृषि सहसंचालक यांना सादर करावी. जे प्रकल्प संस्थेमार्फत राबविण्यात येणार आहेत त्या प्रकल्पांतर्गत आवश्यक असणाऱ्या प्रवर्तकांची निवड संबंधीत संस्था आणि संबंधीत जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांनी करावी. प्रत्येक टिओएफसाठी विभागीय कृषि सहसंचालक यांनी त्यांचे कार्यालयातील एका प्रशिक्षण समन्वयकाची निवड करावी. समन्वयकास मिळणारे मानधन हे त्याच्या प्रवासभत्ता/ दैनिक भत्ता या व्यतिरिक्त वेगळे राहिल. विभागीय कृषि सहसंचालक यांनी या समन्वयकाचे मदतीने संबंधीत प्रशिक्षणार्थीची प्रथम सभा घेवून त्यांना टिओएफ तसेच सेंद्रिय शेतीशाळेबाबत पुर्वतयारीचे दृष्टिने मार्गदर्शन करावे त्यामध्ये सेंद्रिय शेतीशाळेसाठी लाभार्थी निवड करणे, त्या लाभार्थींचा ३० शेतकऱ्यांचा गट तयार करून त्यांची प्राथमिक माहिती संकलित करणे, त्यांना सूचना देवून वेळोवेळी मार्गदर्शन करणे, टीओएफ आयोजित करणाऱ्या संस्था यांचे समवेत समन्वय ठेवून त्याची यशस्वीपणे अंमलबजावणी केली जाईल याची दक्षता घ्यावी. टीओएफमार्फत प्रशिक्षित झालेल्या प्रवर्तकांची यादी तयार करून त्याचप्रमाणे त्यांचे कार्यक्षेत्रात पूर्वी प्रशिक्षित झालेल्या प्रवर्तकांची माहिती संकलित करून त्याप्रमाणे सेंद्रिय शेतीशाळा आयोजित करण्यास जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांना सहकार्य करणे अपेक्षित आहे. प्रत्यक्ष टिओएफ प्रशिक्षण हे शक्यतोवर जून महिन्यात घेण्यात यावे.प्रति टिओएफ करीता रुपये 4.00 लाख खर्च मर्यादा राहणार असून त्याचे विवरण खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	बाब	मापदंड (रु.)	गटातील घटक संख्या	गटाची रक्कम (रु.)
१	निवास व्यवस्था (रु. १५० x २० दिवस x ४० प्रवर्तक)	१२००००	१	१,२०,०००/-
२	समन्वयकाचे मानधन (रु.२५० x २० दिवस)	५०००	१	५,०००/-
३	तज्ञांचे मानधन (रु. ५०० x ४ व्याख्याने x २० दिवस)	४००००	१	४०,०००/-
४	चहा/नास्ता/जेवण इ.(रु.१५० x २० दिवस x ४० प्रवर्तक)	१२००००	१	१,२०,०००/-
५	प्रशिक्षण साहित्य	१००००	१	१०,०००/-
६	प्रशिक्षण पुस्तिका व स्टेशनरी (रु. १००० x ४० प्रवर्तक)	४००००	१	४०,०००/-
७	क्षेत्र दौरा (रु. १०००० x ३ भेटी)	३००००	१	३०,०००/-
८	उद्घाटन/समारोप कार्यक्रम	१००००	१	१०,०००/-
९	अभिलेखन (Documentation)	१००००	१	१०,०००/-
१०	संकीर्ण	१५०००	१	१५,०००/-
एकूण				४,००,०००/-

अंमलबजावणीसाठी इतर महत्वाच्या सूचना-

- टिओएफ सेंद्रिय शेतीमध्ये स्वयंस्फूर्तीने कार्यरत असणाऱ्या आणि इच्छुक मातृमार्गदर्शक संस्थामार्फत घेण्यात यावेत.
- टिओएफ कालावधी हा २० दिवसांसाठी निश्चित केला असून तो सलग एकाच कालावधीत किंवा विभागून दोनदा घेण्याबाबत विभागीय कृषि सहसंचालक यांनी त्यांचे स्तरावर निर्णय घ्यावा.
- प्रशिक्षण कालावधीत प्रशिक्षण समन्वयक हा पूर्णवेळ टीओएफ कामासाठीच उपलब्ध राहिल या दृष्टिने विभागीय कृषि सहसंचालक यांनी तसे आदेश निर्गमित करावेत.
- टिओएफमधील अभ्यासक्रम विभागीय कृषि सहसंचालक यांनी कार्यक्षेत्रातील विद्यापीठाचे तज्ञ/ सर्ग विकास समिती, धुळे/विभागातील सेंद्रिय शेती संबंधित तज्ञ शेतकरी यांचे मदतीने निश्चित करावा.
- टिओएफमधील तांत्रिक प्रशिक्षणासाठी (जसे - व्याख्याते व्यवस्था, प्रशिक्षण साहित्य इ.) कृषि विद्यापीठे/कृषि विज्ञान केंद्र, सर्ग विकास समिती, धुळे, सेंद्रिय शेतीत अग्रेसर असणाऱ्या सेवाभावी संस्था यांची मदत घ्यावी.
- समन्वयकाने मागणी केल्याप्रमाणे काही बाबीसाठी लागणाऱ्या खर्चाकरिता संकीर्णमधून रक्कम अदा करण्यात यावी.
- नमूद केलेली बाबनिहाय रक्कम स्थानिक परिस्थितीनुसार कमी-जास्त करावयाची असल्यास त्याप्रमाणे अंतर्गत बदल विभागीय कृषि सहसंचालक यांनी करावा.
- टिओएफचे अनुदान विभागीय कृषि सहसंचालक यांनी स्वतः आंहीरीत करावे किंवा विभागात ज्यांचे कार्यक्षेत्रात टिओएफ आयोजित केले आहे, त्या संबंधित जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी/ उपविभागीय कृषि अधिकारी यांचेकडे टीओएफची रक्कम विभागीय कृषि सहसंचालक यांनी पुढील कार्यवाहीस्तव वर्ग करण्यास हरकत नाही. सन २०१३-१४ मध्ये या घटकांतर्गत राज्यात ८ गटाकरिता (प्रत्येकी ४०) प्रति गट रु.४.०० लाखाप्रमाणे एकूण रु. ३२.०० लाखाची तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

4) हिरवळीचे खत बियाणे पुरवठा-

हिरवळीचे खत म्हणजे शेतात वाढलेल्या हिरव्या वनस्पती, झाडांचा पाला किंवा पानांसह कोवळ्या फांद्या बाहेरून आणून अथवा मुद्दाम जमिनीमध्ये पेरून वाढलेली पिके फुलोऱ्यावर आली म्हणजे शेतात नांगरून ती गाडून एकजीव करणे. या वनस्पतींच्या हिरव्या व कोवळ्या अवशेषांपासून तयार झालेल्या खतास “ हिरवळीचे खत ” असे म्हणतात. हिरवळीच्या खतांच्या पिकांची लागवड करण्याच्या दोन पध्दती आहेत.---

- 1) हिरवळीच्या खताचे पीक प्रत्यक्षात शेतात मुख्य पीक लागवडीपूर्वी पेरून ते ५५ ते ६० दिवसांचे झाल्यानंतर अथवा फुलोऱ्यात येण्यापूर्वी नांगराने गाडण्याची पध्दत. यासाठी प्रामुख्याने ताग, धेंचा, , चवळी, उडीद, कुळीथ इ. पिकांची शेतात विशेषतः खरीप हंगामात लागवड करतात.
- 2) दुसऱ्या पध्दतीत हिरवळीच्या खतासाठी प्रामुख्याने शेताच्या बांधावर अथवा पडीक-डोंगराळ जमिनीतील क्षेत्रावर सुबाभुळ, करंज, टाकळा, रानमोडी आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे गिरिपुष्प वनस्पतीची हिरवी पाने आणि कोवळ्या फांद्यांचा वापर करणे.

सन २०१३-१४ मध्ये कृति आराखड्यांतर्गत सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन योजनेमध्ये हिरवळीच्या खताचा वापर हा घटक समाविष्ट आहे. सदर कार्यक्रमात प्रस्तावित केल्यानुसार हिरवळीचे खताचा वापर वाढविण्यासाठी सहभागी

शेतकऱ्यास कमाल २.०० हेक्टर क्षेत्र मर्यादेपर्यंत ताग/ढेंचा/चवळी/ मूग/उडीद/कुळीथ इ.चे बियाणे २५ टक्के अनुदानावर कमाल रु.२०००/-प्रति क्विंटलप्रमाणे अनुदान देय राहिल. कृषि विद्यापीठे/शासकीय प्रक्षेत्र/राज्य बियाणे महामंडळ/राष्ट्रीय बीज निगम या यंत्रणेचे माध्यमातून बियाणे पुरविण्यात येणार आहे. हे अनुदान लागवड क्षेत्राच्या ७५ टक्के लोकवाटा भरून घेऊन प्रत्यक्ष बियाणे स्वरूपात देय आहे. संबंधित जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांचे मागणीप्रमाणे राज्य बियाणे महामंडळाने प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या लाभार्थ्यांना बियाणे पुरवठा करावयाचा आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०१३-१४ मध्ये सुमारे १०२० क्विंटल बियाणाचे वाटप करावयाचे असून त्यासाठी रु. २०.४० लाख अनुदान उपलब्ध करून द्यावयाचे आहे.

त्यासाठी जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांचे स्तरावरून महाबिजचे जिल्हा/ प्रादेशिक कार्यालयातील प्रमुखांशी संपर्क साधून बियाणे पुरवठा शेतकऱ्यांना खरीप हंगाम सुरु होण्यापूर्वी केला जाईल याची दक्षता घ्यावी .

लाभार्थी शेतकऱ्याला परमीटसाठी द्यावयाचे कूपन्स महाबीजने/संबंधित यंत्रणेने स्वतः तयार करावयाचे असून त्यात परमीट वाटप केल्याचा दिनांक, वाण, परमीट पुस्तक क्रमांक याचा आवर्जून उल्लेख करावा. परमीट पुस्तक क्रमांक देतांना जिल्हा/तालुका/हंगाम/वर्ष/पुस्तक क्रमांक शक्यतो छापील राहिल हे पहावे. परमीट पुस्तके महाबीजने (तीन विविध रंगाच्या प्रतीचे) स्वखर्चाने जिल्हास्तरावर छपाई करून संबंधित जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांचेकडे जास्तीत जास्त मे 2013 अखेरपावेतो उपलब्ध करून द्यावीत.

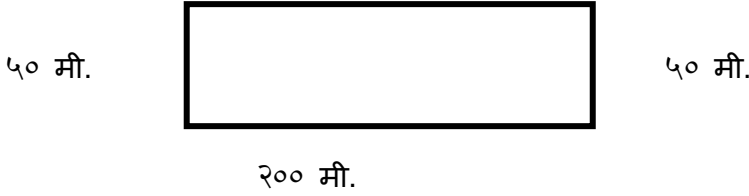
या बाबीसाठी संबंधित जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांनी नियंत्रण अधिकारी म्हणून काम पाहावे. जिल्हयासाठी वरील परिच्छेदामध्ये दिलेल्या सुचनांप्रमाणे प्रलंबित रकमेतून वाटप करावयाची बियाणे आणि लक्षांकाप्रमाणे नेमून दिलेले बियाणे वाटप जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांनी तालुकावार लक्षांक निश्चित करून वाटप केले जाईल आणि अंमलबजावणी होईल असे पहावे. तालुका कृषि अधिकारी यांनी मंडळनिहाय आढावा घेवून त्याप्रमाणे गाववार लाभार्थीनिहाय यादी आपले स्तरावर ठेवावी व लाभार्थ्यांची संख्या व लागवड क्षेत्र लक्षात घेता जिअकृअ यांचेकडून परमित पुस्तके प्राप्त करून घेऊन ती मंडळ कृषि अधिकाऱ्यांना द्यावीत. मंडळ कृषि अधिकाऱ्याने प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या गावातील सहभागी झालेल्या लाभार्थ्यांस परमित द्यावयाचे आहे. परमित वाटप केलेल्या शेतकऱ्याची यादी दोन प्रतीत तयार करून त्याची एक प्रत संबंधित गावासाठी ठरवून दिलेल्या वितरण केंद्र प्रमुखास द्यावी. केवळ या यादीतील शेतकऱ्यांनाच परमीटवर बियाणे विक्री करावे. (२५ टक्के अनुदानावर कमाल २.०० हेक्टरसाठी १०० किलो बियाणे पुरवावयाचे आहे. बियाणे मात्रा ५० किलो प्रति हेक्टरी असून प्रति क्विंटल बियाणाची किंमत रु .८०००/- असल्याने प्रति क्विंटल रु.२०००/- इतके अनुदान देय राहिल.) बियाणाचे पॅकिंगवर वाण/लॉट क्रमांक/निव्वळ वजन/अनुदान तत्वावरील हिरवळीचे खत बियाणे - विक्रीसाठी नाही इ. सर्व बाबींची माहिती बी-बियाणे कायदा १९६६ व अधिनियम १९६८ मधील तरतूदीप्रमाणे नमूद करावयाचे आहे. या सर्व बाबींची काळजी स्वतः महाबीजने घ्यावयाची आहे. बियाणे अनुदान महाबीजला संबंधित जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांचेमार्फत परस्पर देण्यात येत असल्याने एखाद्या विक्री केंद्राने देय अनुदानासह किंमत घेवून बियाणे विक्री केली तर त्याची संपूर्ण जबाबदारी संबंधित संस्थेची राहिल व त्यांचेवर दखलपात्र गुन्हा संबंधित कार्यालय दाखल करू शकेल. दररोज वाटप केलेल्या परमितची संख्या आणि विक्री झालेले बियाणे याबाबतचा अहवाल संबंधित जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी यांचेकडून त्यांचे विभागीय कृषि सहसंचालकामार्फत विभागाचा एकत्रित अहवाल कृषि संचालक (फलो.) यांना सादर करावयाचा आहे.

5) बांधावर/सलग गिरीपुष्प/शेवरीची लागवड -

जमिनीची पाणी धारण करण्याची क्षमता, सुपिकता सुधारणे व क्षारयुक्त जमिनीची सुधारणा करण्यासाठी हिरवळीच्या खतांच्या बियाणे वापराने प्रोत्साहन देण्यात येते. गिरीपुष्पाच्या पानांमध्ये कर्ब ३६ टक्के, नत्राचे प्रमाण २.७० टक्के, स्फुरद ०.५ टक्के व पालाश १.१५ टक्के असते. त्यामुळे शेताच्या बांधावर, कुंपनावर आणि सलग गिरीपुष्प लागवडीस प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. छाटकलामद्वारे लागवड करण्यासाठी ३० से.मी लांब व ३ से.मी. व्यासाची दोन छाट कलमे निवडून पावसाळ्याच्या सुरवातीस ३० x ३० x ३० से.मी. आकाराचा खड्डा करून बांधावर २ मीटर अंतरावर आणि सलग ३ x ३ मीटर अंतरावर लागवड करावी.

२०० मी.

अशाप्रकारे १ हेक्टर क्षेत्राच्या बांधावर साधारणतः २५० रोपे लागवड करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी रु. ५००/- हे. इतके अनुदान देय आहे. गिरीपुष्पाची कलमे/रोपे/बिया शासकीय नर्सरी/शासनमान्यताप्राप्त नर्सरी मधूनच खरेदी करावे.

१ हेक्टर क्षेत्राच्या बांधावर साधारणतः २५० रोपे लागवड करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी रु. ५००/- हे. इतके अनुदान देय आहे. म्हणजेच प्रतिरोप लागवडीसाठी रु. २.०० प्रमाणे अनुदान देय आहे.

लागवडीनंतर दुसऱ्या वर्षापासून पुढे प्रत्येक झाडाच्या प्रत्येक छाटणीला २५ ते ३० किलो हिरवा पाला (जैविक पदार्थ) मिळू शकतो. या झाडाच्या फांद्यांची वरचेवर छाटणी करूनही या झाडांना नवी फुट येते आणि त्यांच्या हिरव्या पाल्यापासून हिरवळीचे उत्तम खत मिळते. गिरीपुष्पाची पाने धेंचा, मॅड व वनझाडांचा पालापाचोळा यापेक्षा जलद कुजतात. गिरीपुष्पाचा पाला कुजण्यास साधारणपणे ४ ते ६ आठवड्यांचा कालावधी लागतो, याच्या वापरामुळे उत्पन्नात वाढ दिसून येते.

6) प्रदर्शन/महोत्सव/चर्चासत्र/कार्यशाळा/प्रशिक्षण -

ग्राहकामध्ये सेंद्रिय पद्धतीने उत्पादित मालासंबंधी जागृती आणण्यासाठी, प्रमाणिकरण उत्पादनास प्रसिध्दी देण्यासाठी तसेच सेंद्रिय शेती मालास खुली बाजारपेठ उपलब्ध होण्यासाठी त्याचप्रमाणे सेंद्रिय उत्पादन घेऊ इच्छिणाऱ्या उत्पादकांना / ग्राहकांना / सेंद्रिय वाटचालीमध्ये सहभागी घटकांना प्रशिक्षण देणे, उत्पादकांना प्रशिक्षण देवून सेंद्रिय उत्पादने घेण्यास प्रवृत्त करणे. राज्य/विभाग /जिल्हास्तरीय प्रदर्शन/महोत्सव इत्यादी आयोजित करावयाचे असून यामध्ये शेतकरी, सेंद्रिय संस्था, कृषि विद्यापीठे, आरसीओएफ- नागपूर, प्रमाणिकरण यंत्रणा, सेंद्रिय निविष्ठा उत्पादक, व्यापारी आयात/निर्यातदार, सेंद्रिय प्रक्रिया उत्पादक, प्रयोगशाळा इ. व्यक्तित्वांसाठी सहभागी करून घ्यावयाचे आहे. या घटकांतर्गत असलेली रक्कम प्रदर्शन, महोत्सव, चर्चासत्र, कार्यशाळा, प्रशिक्षण, प्रचार, प्रसार मोहिम व संकीर्ण बाबीसाठी खर्च करावयाची असून या अंतर्गत प्रत्येक जिल्ह्यांस/ विभागास रक्कम रु. १.०० लाख प्रमाणे एकूण रु. ४१.०० लाख आणि आयुक्तालयास्तरावर राखून ठेवण्यात येणारा निधी रक्कम रु. २०.०० लाख असा एकूण रु. ६१.०० लाखाचा कार्यक्रम प्रस्तावित करणेत आलेला आहे. मात्र यात सहभागी होण्यासाठी शेतकरी/संस्था निवड अगोदरच करणे अपेक्षित असून याबाबतची जबाबदारी उपविभागीय कृषि अधिकारी यांची राहिल.

7) प्रचार व प्रसिध्दी -

शेतकऱ्यांमध्ये सेंद्रिय शेती करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी व ग्राहक व खरेदीदार यांचेमध्ये जनजागृती करण्यासाठी प्रचार व प्रसिध्दीचा कार्यक्रम राबविणेत येणार आहे. त्यासाठी रु. ३०.०० लाख अनुदान प्रस्तावित करणेत आले आहे

8) अभ्यासदौरे-

राज्यांतर्गत तसेच राज्याबाहेरील आदर्श सेंद्रिय प्रक्षेत्र सेंद्रिय तंत्रज्ञान संशोधन केंद्र तसेच सेंद्रिय शेती करणाऱ्या प्रगतीशील शेतकऱ्यांच्या शेतावर शेतकऱ्यांनी जावून पहाणी केल्यास सेंद्रिय शेती पध्दतीबद्दल त्यांना माहिती करून घेता येऊ शकते. त्याचप्रमाणे नव्याने सेंद्रिय शेतीमध्ये सहभागी होणाऱ्या उत्पादकांना सेंद्रिय शेती बाबतचे तंत्रज्ञान अवगत होवून ते सेंद्रिय शेती करण्यास प्रवृत्त होऊ शकतात. हंगामात समक्ष जाऊन पिकांची व तेथील प्रयोगांची आणि निविष्ठा उत्पादनाची पाहणी करून शेतकऱ्यांना अल्प खर्चात माहिती मिळू शकते. याची खात्री झाल्यावर ते स्वतः या तंत्राप्रमाणे सेंद्रिय शेती सुरु करू शकतात. यासाठी शेतकऱ्यांचे राज्यांतर्गत व राज्याबाहेरील अभ्यासदौरे आयोजित करण्यात यावेत. राज्यांतर्गत अभ्यासदौऱ्यासाठी प्रति शेतकरी रु. १०००/- याप्रमाणे अर्थसहाय्य प्रस्तावित आहे. प्रत्येक प्रकल्पातून अशाप्रकारे सर्वसाधारणपणे २५ शेतकरी / उत्पादकांचा दौरा आयोजित करणेसाठी अनुदान प्रस्तावित आहे. राज्याबाहेरील अभ्यासदौऱ्यासाठी प्रति शेतकरी रक्कम रु. २०००/- प्रमाणे अर्थसहाय्य प्रस्तावित असून प्रत्येक कृषि विभागातून ६० ते ६५ शेतकरी/ उत्पादकांचा एक अभ्यास दौरा आयोजित करणेसाठी अनुदान प्रस्तावित आहे. या घटकांतर्गत राज्यासाठी एकूण रक्कम रुपये रु. ३१.३० लाख अनुदानाचा कार्यक्रम प्रस्तावित करणेत आलेला आहे.

9) कृषिभूषण (सेंद्रिय शेती)-

राज्यात सेंद्रिय शेतीस प्रोत्साहन देण्यासाठी तसेच सेंद्रिय शेतीकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढविण्यासाठी सेंद्रिय शेतीत उल्लेखनिय काम करणाऱ्या शेतकऱ्यांना/संस्थांना शासनामार्फत कृषिभूषण (सेंद्रिय शेती) पुरस्कार देवून सन्मानित करण्यात येते. यासाठी रु. १०.०० लाख अनुदान उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. याबाबतचे प्रस्ताव कृषि आयुक्तालयास यापूर्वी स्वतंत्रपणे दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे कृषि आयुक्तालयास त्वरित सादर करण्यात यावेत.

10) आकस्मिक खर्च-

सेंद्रिय शेती योजनेअंतर्गत कार्यालयीन कामकाजासाठी होणाऱ्या खर्चाकरिता त्याचप्रमाणे कंत्राटी पध्दतीने कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करण्यासाठी तसेच प्रशासकीय खर्चासाठी आयुक्तालय स्तरावर रु. ६.०० लाख निधी ठेवण्यात येत आहे.

प्रसिध्दी-

योजनेस व योजनेअंतर्गत घटकांना विस्तृत स्वरूपात जिल्हा व विभाग स्तरावरून प्रसिध्दी देण्यात यावी तसेच शेतकऱ्यांना सेंद्रिय शेती पध्दती अवलंबनासाठी उद्युक्त करावे. योजनेअंतर्गत राबविलेले कार्यक्रम परिसरातील शेतकऱ्यांना व जिल्ह्यांतील लोकप्रतिनिध्यांना दाखवावेत आणि अधिकाधिक शेतकऱ्यांनी तंत्रज्ञान अवलंब करण्यासाठी वातावरण निर्मिती करावी. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांनी सेंद्रिय शेती करतांना राबविलेल्या उपक्रमांची, सेंद्रिय उत्पादनाची

तथा शेतकऱ्यांना मिळालेले वाढीव दर व अधिक उत्पन्नाबाबत यशोगाथा तयार करून त्यास विस्तृत प्रसिध्दी द्यावी. यासाठी सेंद्रिय शेतीस तांत्रिक मार्गदर्शन पुरविण्याच्या मार्गदर्शक संस्था तथा सेवाभावी कार्यकत्यांचे सहाय्य घ्यावे. तसेच आत्माअंतर्गत उपलब्ध तदतुदीतून सेंद्रिय शेतीस सहाय्यभूत ठरतील असे नाविण्यपूर्व उपक्रम आयोजित करून राज्याचे सेंद्रिय शेतीबाबतचे असलेले अग्रगण्य स्थान आबाधीत ठेवून उंचविण्यास सहाय्य करावेत. त्याचप्रमाणे विविध योजनांतर्गत सेंद्रिय शेतीशी संलग्न असणाऱ्या घटकांची या योजनेशी सांगड घालून राज्यातील सेंद्रिय शेतीस चालना मिळणेसाठी सहकार्य करावे.

तपासणी -

योजनेअंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या प्रत्येक क्षेत्रिय घटकांची खाली नेमून दिलेल्या मापदंडानुसार तपासणी करावी. तपासणीमध्ये आढळणाऱ्या उणीवा व त्रुटी संबंधितांचे निदर्शनास आणून वेळीच पूर्तता करावी आणि त्याप्रमाणे सुधारणा कराव्यात. तसेच शेतकरी/ कर्मचाऱ्यांच्या शंका/अडचणींचे निरसन करणे यासाठी गरजेनुसार वरिष्ठ कार्यालय, कृषि विद्यापीठे तथा कृषि आयुक्तालयाचे स्तरावरून मार्गदर्शन प्राप्त करून घ्यावे. तसेच आढळलेल्या गंभीर बाबींबाबत नियमानुसार कार्यवाही करावी.

अ.क्र.	संबंधित अधिकारी	तपासणीची टक्केवारी
१	कृषि सहाय्यक	१०० टक्के
२	कृषि पर्यवेक्षक	५० टक्के
३	मंडळ कृषि अधिकारी	५० टक्के
४	तालुका कृषि अधिकारी	१० टक्के
५	उपविभागीय कृषि अधिकारी	५ टक्के
६	जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी	२ टक्के
७	विभागीय कृषि सहसंचालक	०.५ टक्के

माहिती उपलब्धता व अहवाल सादर करणे -----

सेंद्रिय शेती पध्दती ही नवीन कृषि पध्दती असल्याने त्या अनुषंगाने विविध प्रकाराच्या माहितीची विविध स्तरावरून विचारणा होते. त्यामुळे याबाबत सविस्तर माहिती जसे सेंद्रिय शेती खालील पिक निहाय क्षेत्र , उत्पादन कार्यरत असलेल्या संस्था त्यांच्या कार्याचे संक्षिप्त स्वरूप सेंद्रिय शेतीशी समरस झालेले शेतकरी / व्यक्ति त्यांचे योगदान, प्रमाणिकरणाखालील क्षेत्र, प्रमाणिकरण प्रक्रियेतील क्षेत्र, सेंद्रिय शेतीचे ग्राहक, प्रक्रिया उद्योग, उपलब्ध बाजारपेठ, सेंद्रिय शेतीमध्ये उस्फूर्तपणे कार्य करणारे कृषि व संलग्न विभागातील अधिकारी / कर्मचारी , सेवाभावी कार्यकर्ते यांची माहिती कार्यालयाचे स्तरावर ठेवावी तसेच त्यांचे नांव, पत्ता आणि सेंद्रिय शेतीमधील योगदानाबाबतचे संक्षिप्त माहितीसह कृषि विभागाचे संकेतस्थळावर देणेत यावी. ती वेळचेवेळी अद्यावत करावी याबाबत जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी कार्यालयातील जिल्हा कृषि उपसंचालक व विभागीय कृषि सहसंचालक कार्यालयातील विभागीय अधिक्षक कृषि अधिकारी यांना माहिती अधिकारी म्हणून घोषित केलेले आहे त्यामुळे कार्यक्षेत्रातील योजनांचे घटकनिहाय आर्थिक, भौतिक लक्ष/साध्य/ सेंद्रिय शेती व प्रमाणिकरणाखालील एकूण क्षेत्र व पिकनिहाय क्षेत्र, सेंद्रिय सेवा पुरविणाऱ्या संस्था/सेवाभावी संस्था आदर्श सेंद्रिय उत्पादक प्रक्षेत्र व तज्ञ व्यक्ती, सेंद्रिय तंत्रज्ञान व प्रमाणिकरण अनुषंगाने प्रशिक्षक (मास्टर ट्रेनर्स) आदर्श सेंद्रिय संशोधन केंद्र,नविन व विशिष्ट सेंद्रिय तंत्रज्ञान अवलंबणारे उत्पादक अशी माहिती त्यांचे स्तरावर ठेवण्यात यावी. तालुका कृषि अधिकारी व उपविभागीय कृषि अधिकारी कार्यालयांनीही त्यांचे कार्यक्षेत्राबाबत अशी माहिती ठेवावी तसेच मागणीनुसार संबंधितांना तपासणीसाठी/माहितीसाठी उपलब्ध करून द्यावी.

योजनेचा महिनानिहाय/घटकनिहाय भौतिक/आर्थिक लक्ष/साध्याचा अहवाल दर महिन्याच्या १० तारखेपर्यंत कृषि आयुक्तालयास सादर करावा तसेच सेंद्रिय शेती क्षेत्र व तदनुषंगीक प्रागतिक माहिती प्रत्येक तीन महिन्यांनंतर सादर करावी. उद्दिष्टानुसार कमी/जास्त खर्च होणार असल्यास त्याबाबतची सुधारीत मागणी वेळीच नोंदवावी.

प्रकल्पाधारित सेंद्रिय शेती योजना राबविण्याबाबत:-

सन २०१३-१४ मध्ये सेंद्रिय शेती योजना ही प्रकल्पाधारित राबवावयाची आहे. प्रकल्पाची सफलता ही मुख्यतः अनुभवी विस्तारकार्य व योग्य पाठपुरावा यावर आधारीत असते. प्रकल्प क्षेत्रातील कृषि सहाय्यक व सेवाभावी संस्था यांच्या समन्वयाने प्रकल्प राबविल्यास त्याची उपयुक्तता निश्चितच वाढते. प्रकल्पातून तयार होणा-या सेंद्रिय माल विक्री महोत्सवाच्या माध्यमातून केल्यास त्याचा निश्चित फायदा झाल्याचा धुळे पॅटर्न मधील अनुभवातून सिध्द झालेले आहे. सेंद्रिय शेतीमध्ये सेंद्रिय शेती उपक्रमात अग्रेसर असणाऱ्या संस्थांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. त्यानुसार जास्तीत जास्त प्रकल्प हे संस्थामार्फत राबविण्याचे प्रस्तावित आहे. त्याकरीता जिल्हयामध्ये स्वयंस्फूर्तीने सक्रीय कार्यरत असणाऱ्या पात्र संस्थांची त्यांचे मागणीनुसार निवड करावी. जिल्हयांतील चांगले कार्य करणारी संस्था एक किंवा लगतच्या जिल्हयांमध्ये प्रकल्प राबविण्यास इच्छुक असल्यास त्यांना प्राधान्य देण्यात यावे. शक्यतो जिल्हयामधून सेंद्रिय शेतीमध्ये कार्य करणारी सक्रीय संस्था असल्यास त्या जिल्हयामध्ये प्रकल्प राबविण्यासाठी त्या संस्थांना प्राधान्य देण्यात यावे. प्रकल्प अहवाल तयार करतांना त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश करावा.

प्रकल्पाधारीत उपक्रम राबवितांना प्रकल्पपूर्व पायाभूत सर्वेक्षण करण्यात यावे. यामध्ये तालुक्याचा गांववार नकाशा, प्रकल्पाचा नकाशा, गावाची / प्रकल्पाची कृषिविषयक पायाभूत माहितीचा समावेश असावा. त्याचप्रमाणे त्या प्रकल्प क्षेत्रामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक सोयीसुविधा कार्यरत संस्था समुह, प्रक्रिया उद्योग, शेती माल विक्रीसाठी पणन व्यवस्था, कृषि बाजार माहिती केंद्र इ. सुविधांचा समावेश असावा.

प्रकल्पाअंतर्गत समाविष्ट शेतकरी, शेतकरी गट, शेतकरी समूह, प्रकल्प कार्यान्वयन यंत्रणा (संस्था/शासन) प्रकल्पाचे क्षेत्र, प्रकल्पाअंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमातील घटक आणि त्यासाठी उपलब्ध अनुदान याबाबतची माहिती असावी. प्रकल्पाची प्राथमिक माहिती खालीलप्रमाणे असावी.

योजना :-

पिकाचे नांव :-

प्रकल्पाचे क्षेत्र :-

निवडलेले शेतकरी संख्या :-

संघटीत केलेले गट :-

कार्यान्वयीन यंत्रणा :-

घटकनिहाय राबविण्यात येणारा कार्यक्रम :-

अ.क्र.	घटक	परिमाण	भौतिक	आर्थिक
1	गांडूळ खत उत्पादन युनिट	संख्या		
2	बायोडायनामिक कंपोस्ट	संख्या		
3	सीपीपी कल्चर युनिट	संख्या		
4	निंबोळी/ वनस्पतीजन्य पावडर / अर्क तयार करणेसाठी पल्वरायझर/ग्राईंडरचा पुरवठा	संख्या		
5	सेंद्रिय शेती प्रकल्प समूह संघटन	संख्या		
6	शेतकरी शेतीशाळा	संख्या		
7	प्रचार व प्रसिध्दी			

8	प्रर्वतकांचे प्रशिक्षण	संख्या		
9	हिरवळीचे खत बियाणे पुरवठा	क्विटल		
10	गिरीपुष्प/ शेवरी लागवड	संख्या		
11	प्रदर्शन,महोत्सव,चर्चासत्र,कार्यशाळा आकस्मिक खर्च	संख्या		
12	राज्यातर्गत अभ्यास दौऱ्यासाठी लाभार्थी	संख्या		
13	राज्याबाहेरील अभ्यास दौऱ्यासाठी लाभार्थी	संख्या		
14	इतर योजनाबाह्य उपक्रम			
	एकूण			

प्रकल्पातर्गत निवड केलेल्या लाभार्थी शेतकऱ्यांची माहिती खालील तक्त्यात समाविष्ट करावी.

अ. क्र.	शेतकऱ्या चे नांव	वर्गवारी (एससी/एसटी /महिला/सर्वसा धा)	एकूण जमिन (8-अ नुसार)	अल्प/ अत्य ल्प/ इतर	प्रकल्पा त प्रस्तावि त सर्वे क्र.	सिंचनाचे स्त्रोत नमूद करा (विहीर/कॅनॉ ल तलाव/बोडी	भिज णारे एकूण क्षेत्र(हे)	उपलब्ध ट्रॅक्टर/ पावर टिलर / बैलजो डी
१	२	३	४	५	६	७	८	९

प्रकल्प फलश्रुती :

- 1) शेतीत सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण वाढून जमिनीचा पोत सुधारणे त्याद्वारे मुलस्थानी वर्षाजल संवर्धन होणे.
- 2) उत्पादीत शेतीमालाचा दर्जा सुधारणे
- 3) शेतात लागणा-या मुलभूत निविष्ठांचे शेतकऱ्यांनी स्वतः उत्पादन करणे व त्याद्वारे उत्पादन खर्चात कपात करणे.
- 4) समुह गट संघटनाची वृत्ती वृद्धीगत होऊन शेतमाल विक्री करतांना मोठा साठा उपलब्ध होईल, त्याद्वारे विक्री दर ठरवितांना निर्णय क्षमता वाढीस लागणे.
- 5) समुह पध्दतीमुळे गावातील सामाजिक सलोखा निर्माण करणे
- 6) प्रकल्पाची फलश्रुती शेजारच्या / गावांना शेतकऱ्यांना मार्गदर्शक ठरून सेंद्रिय पध्दतीचा विस्तार होणे.

संचालक (फलोत्पादन)

कृषि आयुक्तालय, म.रा.पुणे-5

जिल्हानिहाय सेंद्रिय शेती योजनेअंतर्गत प्रकल्पांची माहिती

योजनेचे नांव :- सेंद्रिय शेती योजना
 प्रकल्प संरचना :- प्रत्येक प्रकल्प 100 हे.
 प्रत्येक प्रकल्पात 10 हे. चे 10 गट
 प्रकल्प व्यवस्थापक :- मंडळ कृषि अधिकारी / कृषि पर्यवेक्षक

जिल्हानिहाय प्रकल्प क्षेत्र हेक्टर

अ.क्र.	जिल्हा	प्रकल्प संख्या	क्षेत्र (प्रति प्रकल्प)	एकूण क्षेत्र
1	ठाणे	३	१००	३००
2	रायगड	३	१००	३००
3	रत्नागिरी	३	१००	३००
4	सिंधुदुर्ग	३	१००	३००
	कोकण विभाग	१२	१००	१२००
5	नाशिक	३	१००	३००
6	धुळे	३	१००	३००
7	नंदूरबार	३	१००	३००
8	जळगांव	३	१००	३००
	नाशिक विभाग एकूण	१२	१००	१२००
9	अहमदनगर	३	१००	३००
10	पुणे	३	१००	३००
11	सोलापूर	३	१००	३००
	पुणे विभाग	९	१००	९००
12	सातारा	३	१००	३००
13	सांगली	३	१००	३००
14	कोल्हापूर	३	१००	३००
	कोल्हापूर विभाग एकूण	९	१००	९००
15	औरंगाबाद	३	१००	३००
16	जालना	३	१००	३००
17	बीड	३	१००	३००
	औरंगाबाद विभाग एकूण	९	१००	९००
18	लातूर	२	१००	२००
19	उस्मानाबाद	२	१००	२००
20	नांदेड	२	१००	२००
21	परभणी	२	१००	२००
22	हिंगोली	२	१००	२००
	लातूर विभाग एकूण	१०	१००	१०००
23	बुलढाणा	२	१००	२००
24	अकोला	२	१००	२००
25	वाशिम	२	१००	२००
26	अमरावती	३	१००	३००
27	यवतमाळ	३	१००	३००
	अमरावती विभाग एकूण	१२	१००	१२००

28	वर्धा	२	१००	२००
29	नागपूर	२	१००	२००
30	भंडारा	२	१००	२००
31	गोंदिया	२	१००	२००
32	चंद्रपूर	२	१००	२००
33	गडचिरोली	२	१००	२००
	नागपूर विभाग एकूण	१२	१००	१२००
	महाराष्ट्र राज्य	८५	१००	८५००

www.mahavargi.gov.in